

मराठी कादंबरीची वाटचाल

डॉ. सी. एस. राणे

जगत महाविद्यालय, गोरगाव

जि. गोंदिया

मराठी नियतकालिकानंतर १८७५ ते १८८५ या कालखंडात कथा—कादंबरी या वाङ्मय प्रकारच्या निर्मितीची व विकासाची चाहूल लागली. खरे तर लघुकथा आणि कादंबरी हे वाङ्मयप्रकार मराठीने इंग्रजीपासून घेतले. १८७५ ते १८८५ या काळात हे प्रकार अविकसित आणि प्रारंभिक अवस्थेत आढळून येतात. खरे तर इ.स. १८९८ पासून मराठी लोकांचे जीवन नव्यानेच सुरू झाले. सांस्कृतिक विकासात मराठी समाजाला पुन्हा जणु बाल्यावस्था प्राप्त झाली. त्यात इंग्रजी राज्याने आणलेल्या शांततेमुळे भोवतालच्या जीवनातली ही अद्भुतता नष्ट झालेली होती. अशा परिस्थितीत 'बकासुराची बखर' (१८४३), 'चंद्रहासाची बखर' (१८४६), 'भागवताची बखर' (१८४७) इ. पौराणिक बखरीतील आणि उर्दू—फारशीतून भाषांतरित केलेल्या कथातील अद्भुतावर पोसलेली त्या वेळची आळशी मराठी मने अद्भुताकडे अधिकच आकृष्ट होत गेली. त्याशिवाय, त्याकाळी ज्यांच्या कर्तबगारीला अवकाश नव्हता पण ज्यांच्या स्वप्नाळू विलासपरतेला मात्र भरपूर वाव होता. अशा संस्थानिकांकडून, जहागिरदारांकडून, इनामदारांकडून तत्कालीन मिळमिळीत जीवनात काल्पनिक कथांच्या आश्रयाने अद्भुताचा अंश आणू पाहणाऱ्या अद्भुतरम्य कादंबऱ्याची मागणी होऊ लागली.

तत्कालीन समाजाच्या अभिरूचीचे हे स्वरूप अचूक हेरून वाईच्या लक्ष्मणशास्त्री हळब्यांनी 'मुक्तामाला' (१८६९) या नावाची अद्भुतरसप्रधान कादंबरी लिहिली. ही आधुनिक मराठीतील पहिली स्वतंत्र कादंबरी म्हणून सन्मानिली जाते. त्यांनीच दुसरी 'रत्नमाला' (१८७८) नावाची तशीच कादंबरी लिहिली. व नंतर तर सरसि 'मंजुघोषा', 'विश्वासराव', 'वसंतकोकिळा', 'मंदाकिनी', 'विलासिनी', 'चंद्रकांत', 'विचित्रपुरी', 'मित्रचंद', 'राजा मदन', 'हिरालाल', इ. अद्भुतावर आधारलेल्या अनेक कादंबऱ्या त्यावेळी निर्माण झाल्या. या सर्व कादंबऱ्या घटनाप्रधान स्वरूपाच्या आहेत. सूक्ष्म आणि स्वभाविक व्यक्तिदर्शन हे या कादंबऱ्यांना सर्वस्वी वावडे आहे. अतिशयोक्तीचे आणि कृतिम अलंकृतीचे मात्र त्यांना विलक्षण वेड आहे. का. बा. मराठे आपल्या 'नावल व नाटक ह्याविषयी निबंध', या नावाच्या निबंधात तत्कालीन नाटक कादंबऱ्यातील व्यक्तिदर्शनाचे परीक्षण करतांना ते लिहितात, जेवढे पुरुष तेवढे मदनाचे पुतळे, जेवढ्या स्त्रिया तेवढ्या तिलोत्तमा, प्रत्येक शोकस्थळी मरणाचा शोक व आनंदस्थळी स्वर्गासारखा आनंद, दुसरी उपमाच नाही नीरस शब्दालंकारांच्या नादी लागल्यामुळे या कादंबऱ्यातील भाषा कशी कृत्रीम आणि क्लिष्ट झाली आहे हे पाहण्यासारखे आहे?

यास्तव पुढे ऐतिहासिक कादंबरीचा उदय झाला. याला कारण इ. स. १८५७ मध्ये मुंबई विद्यापीठाची स्थापना झाली. या विद्यापीठातून पदवीधारण केलेल्या पदवीधरांनी इंग्रजी ऐतिहासिक कादंबऱ्या वाचल्या व आपल्या पराक्रमी पूर्वजाविषयी तीव्र अभिमान त्यांना निर्माण झाला. व अद्भुतताची हौस अंशतः कमी—कमी होऊन वास्तविक इतिहासाच्या अभिमानाचे पोषण करणाऱ्या ऐतिहासिक कादंबऱ्याची रूची वाढू लागली. १८७१ मध्ये रा. भी. गुंजीकरांची 'मोचनगड' ही पहिली ऐतिहासिक

कादंबरी अवतीर्ण झाली. व पुढे—पुढे नागेश विनायक बापट यांनी १८५७ च्या बांडावर ‘हंबीराव व पुतळाबाई’, (१८८५) आणि पहिल्या बाजीरावांच्या काळावर ‘जूना वाडा’, (१८८९) या कादंबऱ्या लिहिल्या. मोचनगडाप्रमाणेच चि. मो. आपटे यांची ‘पुतळाबाई’, ‘लालन बैरागीन’, (वझे), ढगांची जबानी (बर्वे), अनाथ पांडूरंग (गोडबोले) या ऐतिहासिक कादंबऱ्या व काही भाषांतरित कादंबऱ्याही लिहिल्या जाऊ लागल्या.

वास्तववादी कादंबरीची सुरुवात इ. स. १८५४ नंतर झाली आणि १८७९ मध्ये मराठीतील स्वतंत्र सामाजिक कादंबरी प्रसिद्ध झालेली आढळते. ती म्हणजे रहाळकरांची ‘नारायणराव आणि गोदावरी’, ही होय. विनायक कोडदेव ओकांची ‘शिरस्तेदार’ (१८८९) मध्ये प्रसिद्ध झाली. खरे तर मराठीतील ही सामाजिक कादंबऱ्याची सुरुवात इंग्रजीतील व फ्रेंचमधील त्याच प्रकारच्या म्हणजे सामाजिक स्वरूपाच्या कादंबऱ्यांच्या भाषांतरापासून झालेली आहे. ही गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे. इंग्रजी वाङ्मयाचा परिचय झाल्यानंतर अशा रितीने ‘मराठीने कादंबरी हा पाश्चिमात्य वाङ्मयप्रकार हळूहळू आत्मसात केला. या परक्या वाङ्मयप्रकाराचे माध्यम कुशलतेने व आत्मविश्वासाने वापरून त्यांच्या साहाय्याने मराठी लेखकांनी आपल्या समाजाची सुखदुःखे मांडायला सुरुवात केली. पण परकीय कादंबऱ्यांच्या भाषांतरापासून वा रूपांतरापासून झालेली सुरुवात, मराठी कादंबरीने ही परावलंबित्वाची अवस्था लवकरच सोडून दिली.

खरे तर सामाजिक कादंबऱ्याची सुरुवात इंग्रजीतील व फ्रेंचमधील त्या—त्या प्रकारच्या म्हणजे सामाजिक, स्वरूपाच्या कादंबऱ्यांच्या भाषांतरापासून झाली. ‘जग हे असे आहे’, ‘वाईकर भटजी’, ‘पुरी हौस फिटली’, मथुरा, नाहीच ना ऐकायचे, शिलादित्य, इ. मराठीतील सुरुवातीच्या सामाजिक कादंबऱ्या इंग्रजी व फ्रेंचमधील कादंबऱ्याची रूपांतरे होती. डॉन क्विक्झीटच्या आधारे चितामणराव आपटे यांनी शामभट व त्याचा शिष्य बटो यांचा वृत्तांत, ही कादंबरी लिहिली असून त्यात फुलज्योतिष्याची टर उडविली आहे. यशवंतराव आत्मचरित्र, वेणू रंगराव, याही त्या सुमाराच्या वस्तुस्थितिनिदर्शक कादंबऱ्या होत. प्रारंभिक या कादंबऱ्या भाषांतरित किंवा रूपांतरित कादंबऱ्यांचा भाषांतर रूपांतरकृत्यांची शैक्षणिक कुवत आणि त्यांनी भाषांतरासाठी अगदी सामान्य प्रतीच्या कादंबऱ्याची निवड केली होती.

सामाजिक कादंबऱ्या :—

सामाजिक कादंबऱ्याचे जनक म्हणून ज्यांना संबोधले जाते ते म्हणजे हरिभाऊ आपटे. त्यांनी कादंबरी लेखनाचा पहिला धडा इंग्रजी कादंबरीचे भाषांतर करून गिरवला. त्यांनी ‘Mysterious of old london’, या कादंबरीचे मधली स्थिती, या नावाने भाषांतर केले. स्त्रीसुधारणा, स्त्रीस्वातंत्र्य हा त्यांचा खास जिवाळयाचा विषय. स्त्रियांची विशेषतः सासुरवाशिणीची दुःखे त्यांनी वेशीवर टांगली. मनोरंजन व निबंध चंद्रिकेत हा त्यांच्या जवळ—जवळ सर्व कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या. त्यांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यातून स्वदेश व स्वदेशाच्या इतिहासासंबंधीचा अभिमान व्यक्त होतो. म्हणून त्यांना सामाजिक कादंबरीचे जनक म्हणून संबोधले जाते. पुढे १८८५ ते १९२० या काळात सामाजिक व ऐतिहासिक अशा दोन्ही प्रकारच्या कादंबऱ्या लिहणारा महत्वाचा कादंबरीकार म्हणजे नाथमाधव. ‘सावळया तांडेल’ ही पहिली ऐतिहासिक कादंबरी. विहंग वृंद, डॉक्टर, विमलेची गृहदशा, गृहदशेचा फेरा, सापत्नभाव, व स्वयंसेवक या कादंबऱ्या आणि ऐतिहासिक कादंबऱ्यांच्या माध्यमातून शिवकाळाचा इतिहास त्यांनी वर्णन केला आहे.

पहिल्या-दुसऱ्या महायुद्धांदरम्यानच्या कादंबऱ्या (१९२० ते १९३९) :-

पहिले महायुद्ध संपले व टिळक युगाचा अस्त झाला. व स्वातंत्र्यलढा तीव्र गतीने सुरू झाला. या लढ्याचे नेतृत्व म. गांधींनी केले, मानवी जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलू लागला. विकासाच्या आणि संघर्षवादाच्या पद्धतीने बघण्याचा नवा दृष्टिकोन तरुण लेखकाला आकर्षित करू लागला. आणि फ्राईड प्रणीत मानसशास्त्रीय नव्या संकल्पनांचा प्रभावपडू लागला. कथानक, व्यक्तीचित्रण याबरोबर मनोविश्लेषणाचा विचार होऊ लागला. म्हणजे या कालखंडातील कादंबरीलेखनावर नव्या तंत्रविषयक जाणिवेचा जसा प्रभाव आहे तसा गांधीवाद, मार्क्सवाद, फ्राईडचे मानसशास्त्र इ. चा प्रभाव उमटू लागला. या कालखंडातील कादंबरीकार वामन मल्हार यांच्या सुशीलेचा देव (१९३०), आणि इंदू काळे व सरला भोळे (१९३५) या दोन कादंबऱ्यांनी वेगळेच सामर्थ्य या काळात निर्माण केले.

सुशीलेचा देव या कादंबरीत एका नवजागत स्त्रीचा आत्मविकास कसा झाला हे स्पष्ट होते. पुढे डॉ. केतकरांची पहिली कादंबरी 'गोंडवनातील प्रियंवदा' ही १९१६ ला लिहायला घेतलेली कादंबरी १९२६ ला पूर्ण झाली. पुढे परागंधा (१९२६), आशावादी (१९२७), गावसासू (१९३०), ब्राम्हणकन्या (१९३०), विचक्षणा (१९३६) या लक्ष वेधून घेणाऱ्या कादंबऱ्या लिहिल्या. मुळात या काळात निरनिराळ्या वळणाने मराठी कादंबरीचा प्रवास सुरू झाला. प्रा. ना. सी. फडके व वि. स. खांडेकर यांनी तर कादंबरी क्षेत्राचा कायापालट केलेला दिसतो. त्यांच्यातील वाद अख्या महाराष्ट्राला ज्ञात आहे. जीवनासाठी कला की कलेसाठी जीवन.

प्रा. ना. सी. फडके यांची १९१७ साली पुस्तकरूपाने अवतरली ती अल्ला हो अकबर ही व्याजैतिहासिक कादंबरी. मारी कॉरोली च्या टेंपोरल पॉवर या कादंबरीतील मूळ कल्पना घेऊन मोगलकालीन पार्श्वभूमीवर ही कादंबरी लिहिल्या गेली. यानंतर जादुगार (१९२८), दौलत (१९२९), अटकेपार (१९३१) इ. कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या. कारण प्रतिभेच्या पंखावर आरूढ होऊन एका वेगळ्या स्वप्नगरीत घेऊन जाण्यासाठी कादंबरी लिहायची असते असे त्यांना वाटले.

पण निरंजन (१९३२) ते शाकुंतल (१९४२), कलंकशोभा (१९३३), उद्धार (१९३५), इंद्रधनुष्य या इ. अनेक कादंबऱ्या एकामागून एक फडक्यांनी लिहिल्या.

ग. त्र्यं. माडखोलकरांनी तर कादंबरीचा क्षेत्रात खळबळजनक क्रांती केली व तरुण मनाला वाटणारे क्रांतीकारकांचे आकर्षण तत्कालीन राजकीय वाद-प्रवाद, सामाजिक समस्या यांचे दर्शन त्यांच्या पहिल्याच राजकीय कादंबरीत पहावयास मिळते. मुक्तात्मा (१९३३), भंगलेले देऊळ (१९३४), शाप (१९३६), कान्ता (१९३९), डाकबंगला (१९४२), नागकन्या (१९४१) या कादंबऱ्यांनी तर या क्षेत्रात खळबळ उडवून दिली. पुढे चंदनवाडी (१९४१) व नवे संसार (१९४१) या दोन्ही स्वप्नरंजन करणाऱ्या कादंबऱ्या लिहिल्या.

फडके-खांडेकर-माडखोलकर यांच्या कादंबऱ्यांनीच या कालखंडातील कादंबरी लेखनाला आकार आला असला तरी अन्य कादंबरीकारही आपल्या लेखणीतून कादंबरी लेखन करीतच होते. वरेरकरांची चिमणी (१९२६), परतभेट (१९३४), मी रामजोशी (१९४१) या कादंबऱ्या लिहिल्या.

वरेरकरांच्या कादंबऱ्या सोबतच य. गो. जोशी, श्रीपाद कृष्ण, बा. स. गडकरी, साहित्यसम्राट न. चि. केळकर, श्री दा. न. शिखरे, वा. भि. जोशी, ना. वि. कुलकर्णी इ. कादंबरीकार होऊन गेले. एकूणच याही कालखंडात भाषान्तरित, रूपान्तरित कादंबऱ्यांचा प्रवाह वाहता होता.

द्वितीय महायुद्ध ते स्वातंत्र्यप्राप्तीपर्यंत (१९३९-१९४७) :-

इ.स. १९३९ ला विश्राम बेडेकरांची 'रणांगण', ही कादंबरी प्रसिद्ध झाली. १९४० ला र. वा. दिघे यांची पाणकळा प्रसिद्ध झाली. १९४२ ला एक कथात्मक प्रयोग म्हणून बा. सी. मर्ढेकरांनी रात्रीचा दिवस चे लेखन प्रकाशात आणले.

विश्राम बेडेकरांनी फडके-खांडेकर-माडखोलकर, या कादंबरी विश्वाला, सामान्य माणसाच्या शोकात्म कथांचा गोफ विणत असता, मानवसंहारक विश्वयुद्धाच्या भीषणतेचा प्रत्यय आणून देणारी, नवाच मार्ग स्वीकारलेली कादंबरी लिहून विश्वाचा कायापालटच केला. उन्माद (१९३९), शाकुंतल (१९४३), अखेरचे बंड (१९४४), माझा धर्म (१९४७), अंजली (१९४८) इ. कादंबऱ्यातून फडके या ना त्या पार्श्वभूमीवर सफल वा विफल प्रेमाची कथाच सांगत होते.

याच काळात र. वा. दिघे यांच्या पाणकळा (१९४०) या कादंबरीमुळे मराठी कादंबरीच्या विकासाला नवी दिशा लाभली. तांबडी माती (१९४३) आणि पाणी (१९४९) या कादंबऱ्यातून मर्ढेकरांनी व्यक्तीच्या परस्परसंबंधाचे दर्शन अनेकविध पातळ्यावरून घडविलेले आहे. या महायुद्धोत्तर कालखंडात व्यक्तिमन ढासळल्यागत जीवननिष्ठांचा व्यक्तिमनातील गुंतागुंतीचा, संघर्षाचा अर्थ शोधण्याचा खरा प्रयत्न मर्ढेकरांनी केला. मर्ढेकरी लेखनाचा अवलंब करून बिबलकर, वसंत कानेटकर, भालचंद्र नेमाडे, गंगाधर गाडगीळ इ. लेखकांनी स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या कालखंडात कादंबरी लिहिली.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील मराठी कादंबरी (१९४७-१९९९):-

१९४७ ला देशाला स्वातंत्र्य मिळाले. लोकशाही शासन प्रणाली सुरू झाली. सगळीकडे बदल होऊ लागले. सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक क्षेत्रात आमूलाग्र परिवर्तन दिसू लागले, त्यातच पाश्चात्य शास्त्रज्ञ, तत्ववेत्त्यांचा प्रभाव मराठी मनावर पडला. फ्राईड, युंग, कार्लमार्क्स, भारतीय म. गांधी, म. फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आदी विचारवंतांच्या विचारांचा, अनुकूल-प्रतिकूल प्रभाव साहित्यात दिसू लागला. या प्रभावामुळे किंबहुना बदलत्या परिणामातून मराठी कादंबरी कशी वळणे घेत गेली. ते श्री ना. पेंडसे, व्यंकटेश माडगूळकर, उद्धव शेळके, भालचंद्र नेमाडे, मर्ढेकर, रेगे, चि. त्र्यं. खानोलकर, जयवंत दळवी, भाऊ पाध्ये, भा. ल. पाटील, रा. र. बोरडे, आनंद यादव, महादेव मोरे, ए. व्ही. जोशी, चंद्रकुमार नलगे, दि. वि. जोशी, द. ता. भोसले, नागनाथ कोतापल्ले, ह. मो. मराठे, नगरकर, अनिल बर्वे, वसंत वरखेडकर, प्रभाकर पेंढारकर, ना. सी. फडके, वि. स. खांडेकर, पु. य. देशपांडे, ग. त्र्यं. माडखोलकर, जयंत नारळीकर, लक्ष्मण मेंढे, निरंजन घाटे, आ. ना. पेडणेकर, रमेश सरदार, बाळ फोंडके, प्रा. रा. वि. सोवणी, चंद्रकांत पाटील, भया पवार, डॉ. व. दि. कुलकर्णी, गो. बा. सरदेसाई, शुभदा गोगटे, अरूण साधू आदी कादंबरीकारांनी स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर बदलत्या रूपाचा व स्थित्यंतरात्मक जीवनमनाचा विविधांगी आविष्कार मराठी कादंबरीतही केला.

मराठी कादंबरी पार बदलली. नवे भान आले. नवा आशय, शैली ही प्रगल्भ होत गेली, वेगळे भान, वेगळ्या जाणिवा, नाविन्यपूर्ण दृष्टीने कादंबऱ्या लिहिल्या जाऊ लागल्या. त्यातून राष्ट्रीयत्वाची भावना प्रज्वलित होत असतांना प्रादेशिक, जातिनिष्ठ अस्मिताही जागृत होत होत्या. शहरातील बकाल वस्तीपासून ग्रामीण स्तरापयरूप शिक्का घेऊन वारे वाहू लागले. थोडक्यात मराठी कादंबरीतून ग्रामीण जीवनाची विविधांगी आशयभिव्यक्ती होऊ लागली.